

قطعه‌ای نویافته از ضریح مطهر رضوی

بهزاد نعمتی*

ضریح مطهر یکی از نمادهای بسیار مهم حرم رضوی است که هم از نظر موقعیت مکانی آن بر فراز مزار امام و هم از حیث هنری به عنوان یک صنعت دستی فوق‌العاده نفیس، مورد توجه خاص زائران و شیفتگان حضرت رضا (ع) می‌باشد. ضریح‌های مطهر همواره توسط نام‌آورترین هنرمندان طراحی، با همت سرشناس‌ترین و تواناترین صنعتگران و هنرمندان فلزکار ساخته و با استفاده از بهترین عناصر، طرح‌ها و نقوش هنری، آراسته شده که این مهم در آخرین ضریح منصوب در سال ۱۳۷۹ ش. به بهترین و عالی‌ترین وجه ممکن متجلی گردیده است. ضریحی که توسط هنرمند شهیر معاصر، استاد محمود فرشچیان طراحی و با تلاش جمعی از هنرمندان زبده اجرا گردید. اخیراً مجموعه تصاویر این تعویض با عنوان ضریح مهربانی برای مستند ساختن هرچه بهتر روند استقرار این شاهکار عظیم در حرم مطهر و انعکاس ظرایف و دقایق هنری آن منتشر شد که خود سندی گرانبها از این اقدام مهم به شمار می‌آید. به بهانه انتشار این اثر، یادداشت کوتاهی در معرفی یک قطعه کوچک مربوط به یکی از ضریح‌های تاریخی بارگاه رضوی ارائه می‌گردد. سندی که به رغم کوچکی و اختصار متن آن، روایتگر یکی از برهه‌های حساس و پرماجرایی حرم مطهر است. این سند نشان می‌دهد که گاه نفاست و ارزش بالای ضریح‌ها، باعث تحریک طمع برخی حکام سست‌عنصر شده و به جای تلاش در آبادانی حرم مطهر، در برخی تنگناهای دشوار به این آثار تنها به چشم یک کالا و ثروت مادی نگریسته و به آنها دست‌درازی کرده‌اند؛ اما اعتبار و جایگاه رفیع مضجع شریف، باعث شده با تغییر شرایط، جانشینان بعدی در فاصله‌ای کوتاه در رفع این آسیب‌ها بکوشند.

* پژوهشگر بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس.
Behnema@yahoo.com

در خزانه مرکزی آستان قدس رضوی قطعه کوچکی از چوب به ابعاد ۲۷ در ۹/۳ در ۳ س.م وجود دارد که اطراف آن به صورت کام و زبانه درآمده و مشخص است قسمتی از یک مجموعه به هم پیوسته و کلاف شده می‌باشد. در یک روی این قطعه کتیبه‌ای در یازده سطر مورب، به خط نستعلیق تحریری با این مضمون نگاشته شده: «هو

یا ارحم من کل رحیم ارحمنی، یا علی ابن موسی الرضا ادرکنی، در غره شهر محرم الحرام سنه هزار و صد و نود و نه نصرالله ابن شاه رخ ابن رضاقلی میرزا خلف نادرشاه باغواهی جمعی از شیاطین انس، ضریح طلایی که قریب دویست سال بود که پادشاهان صفوی نصب فرموده بودند، برداشتند و در سنه هزار و دویست و دو در ماه مبارک رمضان به سعی نادرخانی که برادر ارشد نصرالله میرزا بود، بعد از فوت مشارالیه، به سرکارداری نواب اقدام خدام والامقام العبد المذنب الایثم محمد رحیم باتمام رسید. اللهم اغفرلی و لوالدی یوم یقوم الحساب».

در روی دیگر قطعه نوشته شده: «یا علی ابن موسی الرضا ادرکنی».

این متن به وقایع سالهای فترت بعد از مرگ نادرشاه اشاره دارد. وقایعی که در آن دست‌درازی‌های زیادی به اموال حرم مطهر رخ داد و ضریح‌های مطهر نیز از آن برکنار نم‌اند، همانند چند غارت و چپاول دیگر که شرح آنها در یکی از مقالات پیشین نشریه آمده و سند حاضر، شاهی بر این ماجراهاست.

نادرشاه افشار در سال ۱۱۶۰ ق. به دست یاران خودش کشته شد و از این زمان تا حدود پنجاه سال بعد، خراسان و مشهد در کشمکش بازماندگان او و مدعیان دیگر دست به دست گشت، حتی آغامحمدخان قاجار نتوانست در ابتدا سلطه قاجار را در این ناحیه کامل کند، تا اینکه سرانجام جانشینش فتحعلی‌شاه، در ۱۲۱۸ ق. توانست بر خراسان و مشهد چیره گردد.

اسامی نقل شده در این کتیبه چند نفر از رجال مؤثر در رویدادهای این نیم قرن هستند. نادر شاه پیش از مرگ به فرزند بزرگش رضاقلی ظنین شد و او را نابینا کرد و اندکی بعد از قتل نادر، رضاقلی نیز کشته شد. شاه‌رخ فرزند رضاقلی و نوه نادرشاه است که در ۱۱۴۶ ق. به دنیا آمد و بعد از قتل نادر، توسط مدعیان دیگر سلطنت، در همان سال ۱۱۶۰ ق. کور شد؛ اما یک سال بعد در دعوی رقیبان، به شاهی برگزیده گشت. حکومت این سلطان نابینا، با فراز و فرودهای بسیار، تا ۱۲۱۰ ق. و قدرت گرفتن قاجارها ادامه یافت. شاه‌رخ افشار

خود نیز ضریحی را که به مرصع نادرشاهی مشهور بود، در حرم مطهر نصب کرد. این سازه که در کتیبه آن نام شاه‌رخ و تاریخ ۱۱۶۰ ق. وجود دارد (ضریح مهربانی، ۱۳۹۴: ۷۷) در جریان آخرین تعویض ضریح به طبقه زیرین بقعه مطهر منتقل گردید (همان، ۱۳۹۴: ۷۶).

از حدود ۱۱۸۰ ق. دو فرزند شاه‌رخ به نام‌های نصرالله و نادر، که نبره‌های نادرشاه به شمار می‌آمدند، از کوری و ناتوانی پدرشان استفاده کرده، قدرت بیشتری گرفتند، در حالی که میان این دو برادر نیز رقابت و کشمکش دائمی بود (سیدی، ۱۳۷۸: ۲۷۱). نصرالله که در این زمان اوج غرور جوانی را می‌گذراند و هم پهلوان و شجاع بود، در میان اهالی مشهد و حتی امرای خراسان محبوب شد و توانست حمله مهم احمدشاه درآنی را دفع کند و اقتدار بیشتری به دست آورد. به رغم این اقتدار، پدرش شاه‌رخ او را همچنان محدود می‌داشت و در نتیجه نصرالله به وسوسه سودجویان پیرامونش، به تصرف اموال حرم رضوی دست زد و مقداری طلا و نقره از آب کردن قندیل‌ها، شمعدان‌ها و ظروف گرانبها به دست آورده، تبدیل به سکه کرد. او وعده داد آنگاه که سلطنت را از پدر به ارث بگیرد، «یک در دو، در عوض آن اشیایی که اسم وام بر آنها نهاده‌اند» به آستان قدس برگرداند! (همان، ۲۷۱، ۲۷۶ و ۲۷۷).

سپس میان دو برادر رقابت بالا گرفت و در اثر آن، نصرالله میرزا به شیراز، نزد کریم خان زند گریخت و برادرش نادر میرزا از حدود ۱۱۸۷ ق. بر مشهد مسلط گشت و همان بی‌رسمی‌های برادرش را در مشهد و حرم مطهر تکرار کرد. وی حتی به طلا و نقره و جواهرات و نفایس حرم مطهر بسنده نکرد و به خشت‌ها، میل و طوق طلای گنبد مطهر و درها و فرش‌های گران‌بهای آن نیز نظر داشت.

هفت سال بعد و بعد از مرگ کریم خان در شیراز، نصرالله میرزا دوباره از آن دیار عزم بازگشت به مشهد کرد. شهری که خود گرفتار درگیری‌های مختلف بود. نصرالله نتوانست در مقابله با برادرش نادر، قدرت را دست کم از حدود ۱۱۹۴ تا ۱۲۰۰ ق. در مشهد به دست گیرد و برادرش را به هرات متواری کند. این چند سال وقت افول ستاره دولت نصرالله بود و منابع اشاره دارند که حکومتی مفلوکانه داشته و از آن شجاعت و تهور پیشین چیزی نماند و در سال ۱۲۰۰ ق. نیز درگذشت. با مرگ او، برادرش نادر میرزا به مشهد بازگشت و تا ظهور اقتدار فتحعلی‌شاه قاجار، با فراز و فرودهایی، به همراه پدر در این قلمرو حضور داشت. در سال ۱۲۱۸ ق. شاه قاجار او را به انتقام جدش، در تهران کشت. بدین ترتیب، جانشینان نادر و

موقوفات آستان قدس رضوی متعلق به ۱۲۸۵ ق. به آن اشاره شده است (نقدی، ۱۳۹۳ و ۱۳۹۴: ۷۴). احتمال دارد در هنگام جمع‌آوری بقایای نیمه متلاشی ضریح صفوی، این قطعه به جهت کتیبه‌دار بودن، حفظ شده و در خزانه باقی مانده باشد.

سلسله افشاریه از صحنه سیاسی ایران رخت بر بستند و حکومت قاجار در خراسان تثبیت شد. کتیبه کوتاهی که روی این قطعه چوب نگاشته شده، دقیقاً به دست درازی نصرالله به ضریح مطهر، یک سال پیش از مرگش اشاره می‌کند که این امر با روایات منابع مبنی بر افلاس و نگون‌بختی دولت وی در آخرین ماه‌های تسلط بر مشهد تطبیق دارد. همچنین این کتیبه به برگرداندن ضریح به جای خود توسط نادر میرزا هم توجه دارد و ظاهراً در همین زمان بر روی این قطعه چوب که احتمالاً مربوط به همان ضریح بوده، نوشته شده است. زمانی که خوی غارتگری نادر میرزا کمتر شده و با احتیاط بیشتری در زیر سایه حضور پدر در مشهد اعمال قدرت می‌کند و احتمالاً با برگرداندن ضریح به جای خود، تلاش دارد نزد مردم نظر مساعدتری برای خود ایجاد کند. این نتیجه‌گیری با تغییر سجع مهرهای وی هم همخوانی دارد. او که ابتدا خود را «نادر عصر» می‌دانست، در این سال‌ها در سجع مهرش، عنوان فروتنانه «بنده شاه دین» را برگزید. «محمد رحیم» که تحریر کننده این کتیبه کوتاه است، شاید همان شخصی باشد که در اسناد حدود ۱۱۸۰ ق. به عنوان خادم کشیک چهارم از او نام برده شده (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس، اسناد شماره ۳۶۷۲۲ و ۳۶۷۲۴) و احتمالاً در این زمان به مقام بالاتری دست پیدا کرده بوده و در بازگرداندن ضریح مذکور به جای خود، نقش مؤثری داشته و به همین مناسبت، این یادداشت را در قطعات داخلی ضریح نگاشته باشد.

آنچه در این کتیبه به عنوان ضریح طلایی که شاهان صفوی در دویست سال پیش از آن نصب کرده بودند، نام برده شده، احتمالاً همان ضریح یا محجر شاه طهماسبی است که در بین صندوق چوبی و ضریح فولادی شاه عباسی (مشهور به ضریح فتحعلی شاهی) قرار داشته است (ر. ک. نقدی، ۱۳۹۲: ۹) و بعداً در زمان شاه افشار، ضریح نادرشاهی در بین آن و ضریح فولادی قرار داده شد. ضریح صفوی پیکربندی چوبی و شبکه‌های آهنین داشت و در دوره پهلوی اول و هنگام تعمیرات ۱۳۱۱ ش. به دلیل پوسیدگی شدید قابل تعمیر و بازسازی نبود و به همراه صندوق چوبی برچیده شد و اکنون کتیبه‌های مشبک طلایی بسیار نفیسی از آن، در موزه آستان قدس باقی مانده است. اشاره این کتیبه به «ضریح طلایی» ناشی از طلاهای زیادی است که علاوه بر کتیبه‌های مشبک، به صورت ورقه‌های زرین، در بدنه و حتی شیروانی سقف این ضریح کوبیده بودند و در کتابچه

پی‌نوشت

۱. رضا نقدی، «نفایس حرم رضوی در عصر قاجار»، آستان هنر، ش ۱۱ و ۱۲، زمستان ۹۳ و بهار ۹۴، ص ۷۱ و ۷۲.

منابع

۱. سیدی، مهدی (۱۳۷۸). تاریخ شهر مشهد، تهران: انتشارات جامی.
۲. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس، اسناد شماره ۳۶۷۲۲ و ۳۶۷۲۴.
۳. ناصری‌مهر، علی اصغر (۱۳۹۴). ضریح مهربانی، مشهد: مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی.
۴. نقدی، رضا (۱۳۹۲). «بررسی صندوق‌ها و ضریح‌های قدیمی رضوی»، آستان هنر، ش ۷ (زمستان).
۵. _____ (۱۳۹۳ و ۱۳۹۴). «نفایس حرم رضوی در عصر قاجار»، آستان هنر، ش ۱۱ و ۱۲ (زمستان و بهار).